

Литвиненко О. О.

Національний фармацевтичний університет

ПАРАЛЕЛЬНІ ГРАМАТИЧНІ ФОРМИ ДАВАЛЬНОГО Й МІСЦЕВОГО ВІДМІНКІВ, А ТАКОЖ ФОРМИ РОДОВОГО ВІДМІНКА ОДНИНИ ІМЕННИКІВ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ (ЗА ПАМ'ЯТКАМИ 18 СТ.)

У статті проаналізовано особливості системи словозміни іменників в українській мові кінця XVIII ст. на матеріалі почаївського стародруку “Книжиці для господарства”. Друковані пам'ятки історії української мови являють собою цінний матеріал для вивчення як фонетичних і правописних, так і морфологічних особливостей тогочасної української мови, що дозволяє дослідити процес становлення сучасних граматичних норм у їхній динаміці. Окрему увагу приділено співвідношенню загальномовних норм та діалектних явищ, визначено ступінь унормованості морфологічної системи досліджуваного періоду. На ретельне дослідження заслуговують особливості вживання паралельних граматичних форм іменників чоловічого роду в давальному та місцевому відмінках однини. Так, з'ясовано, що характерні для сучасної української літературної мови флексії давального відмінка, вживані лише для іменників чоловічого роду, могли вживатися в іменниках середнього роду. У місцевому ж відмінку, як і в сучасній українській літературній мові, вживається узвичаєна флексія (-і) поряд із характерною для сучасної норми флексією (-у). Цінною є можливість зіставлення написань у кириличній частині пам'ятки з їхніми відповідниками, писаними польською латинкою, що дає змогу з'ясувати особливості вимови окремих звуків у флексіях (-ови/-ові), а також порівняти ці написання із сучасними правописними та граматичними нормами. Форми місцевого відмінка вживаються як із цілком сучасними прийменниками (у/в, на, при), так і старішим прийменником (о). Проведене дослідження виразно демонструє, що морфологічні риси пам'ятки засвідчують високий рівень відповідності нормам сучасної української літературної мови, а наявність живомовних елементів зумовлена побутовим призначенням пам'ятки. Окремі діалектні особливості вказують на зв'язок тексту з волинсько-подільськими говорами, а також зі впливом польської мови.

Ключові слова: діалект, давальний відмінок, історична морфологія, літературна мова, місцевий відмінок, стародрук.

Постановка проблеми. Важливим для вивчення морфологічної будови української мови XVIII ст. є матеріал, який дають писані пам'ятки цього періоду, причому в них засвідчено морфологічні риси, властиві й сучасній українській літературній мові, оскільки граматична будова мови змінюється надзвичайно повільно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ґрунтовні дослідження морфологічних особливостей української мови на різних етапах її становлення здійснили В. Дем'янчук (дослідження грамот XIV і першої половини XV ст.) [2], Л. В. Веневцева (дослідження мови XIV – XV ст.) [1], Л. І. Коломієць (дослідження мови XIV – XV ст.) [4], І. М. Керницький (дослідження мови XVI – XVII ст.) [3], А. О. Свашенко (дослідження пам'яток XVII – XVIII ст.) [10]. Л. В. Веневцева та А. О. Свашенко приділяли увагу не лише особливостям словозміни, але й досліджували у своїх

роботах особливості словотвору. Останнім часом дослідження українських пам'яток теж привертає увагу окремих мовознавців [6].

Постановка завдання. У цій розвідці розглянемо особливості флексій іменникової системи почаївського стародруку “Книжиця для господарства” (тут і далі приклади наведено за виданням [8], із технічних причин графічні особливості передано в дещо спрощеному вигляді). Зміни в іменниковій системі відмінювання відбувалися в напрямку взаємопритягання та взаємовпливу флексій родових закінчень, внаслідок чого почав вироблятися інший тип відмінювання іменників не за старими основами, а за родами. Так, І. М. Керницький зазначає, що найбільш характерним явищем у відміні іменників мови документів громадської канцелярії с. Одрехови XVI – XVII ст. є занепад давньої відміни й оформлення її за категорією родів [3, с. 90]. Тут варто зупини-

тися на особливостях граматичного роду деяких іменників у досліджуваній нами пам'ятці. Так, у системі іменника перш за все привертають увагу слова, які в літературній мові мають жіночий рід, а в пам'ятці вжиті в чоловічому: *олбї* (с. 40), *олбю лняного* (с. 33), *залїй влбемъ* (с. 37), *въ олбю усмаживши* (с. 49), *жуужель той* (с. 61), *жуужлю давати* (с. 62), *вари изъ макухомъ* (с. 94). Поплутання родів є характерним для південно-західного діалекту, де воно до того ж могло підтримуватися впливом польської мови (пор. польськ. *olej koporny, żużel, makuch*). У решті випадків категорія роду іменників нічим не відрізняється від її змісту в сучасній українській мові.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо особливості відмінювання іменників у “Книжиці”, об'єднавши досліджувані іменники за родами, оскільки й сучасні типи відмінювання в українській мові групуються в основному за родами й загалом є наслідком історичного процесу перерозподілу основ, уніфікації закінчень та об'єднання різних типів відмінювання шляхом аналогії форм іменників того самого роду [5, с. 26].

У **давальному відмінку** іменники чол. роду (сучасної II відміни) мають паралельні закінчення *-ови, -еви* (*-овб, -евб*) та *-у* (*-ю*), що розвинулися в результаті взаємовпливу давніх іменників *-о, -jo* та *-й* основ. У досліджуваній пам'ятці значно переважають закінчення *-ови, -еви, -овб, -евб*, напр.: *коневи* (с. 27, 28, 30, 31, 36, 39, 40, 43 – двічі, 44, 45, 46, 47), *коневб* (с. 11 – двічі, 13, 17, 18 – тричі, 25, 26 – двічі, 27, 35, 43 – двічі), *псови* (с. 72), *товарови* (с. 61), *волови* (с. 56, 62), *оловб* (с. 53, 55, 57, 61), *человбкови* (с. 84). Ця риса є характерною й для сучасних правобережних говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині, у той час як на Лівобережжі більш поширена флексія *-у*. У писаних пам'ятках Прилуччини XVII – XVIII ст. вже трапляються поряд із закінченням *-у* (*-ю*) і флексії *-ови* (*-ові*), але такі написання пояснювалися традицією писемної мови, оскільки траплялися подібні приклади в пам'ятках, писаних польськими магнатами або вихідцями з правобережної України [11, с. 148]. Щодо вимови цього закінчення, можна припустити, що в досліджуваній пам'ятці вона відповідала сучасній, про що свідчать написання з *б*. Однак через неусталеність правопису пам'ятки не можемо стверджувати цього напевне. Цілком імовірно, що написання *-ови, -еви* засвідчують фонетично відмінну від сучасної літературної норми флексію, яка є органічним продовженням давнього закінчення *-ови* та переважає сьогодні

в південно-західних діалектах. Можливо, отже, що вживання флексій *-ови, -еви* є однією з діалектних морфологічних рис пам'ятки. Так, у частині, писаній латинкою, знаходимо саме це закінчення в іменнику-назві неістоти: *kartofli dobra rycz siiaty I tyi chlibowy w potocz budut* (с. 110). Закінчення *-у, -ю* в цьому відмінку засвідчені лише у трьох випадках: *по грошу* (с. 61), *покараску* (с. 63), *по коню* (с. 14). Тут слід зауважити, що вплив колишніх *-й*-основ на інші іменники чол. роду сучасної II відміни в дав. відм. одн. охопив не всі українські говори. Для східно- та західнополіських говорів характерне в цій формі давнє закінчення *-о, -jo*-основ *-у*; волинсько-поліські ж, а також надбужсько-поліські говірки мають паралельно форми на *-у* і на *-ові* (*-ові*), *-еви* (*-еві*) [5, с. 106]. Таке територіальне поширення флексій *-у* та *-ови, -еви* було характерним і для староукраїнської мови. Так, грамоти XIV – XV ст. з північної території України засвідчують тільки закінчення *-у*, у галицьких же поряд із цим закінченням виступає флексія *-ови, -еви*.

Цікавим є вживання закінчення *-овб* в іменнику середн. роду в “Книжиці”: *копитовб* (с. 32), очевидно, за аналогією до чол. роду. Подібне перенесення цієї флексії на давальн. відмінок деяких іменників середн. роду, “недвозначно промовляє за її продуктивність в українській мові” [4, с. 215]. Щодо походження флексії *-ові*, то вона не є запозиченою; одним із доказів того, що форми давального відмінка однини на *-ові* в українській мові витворилися незалежно від впливу західнослов'янських мов, є й те, що в південно-західних діалектах, які знаходяться ближче до західнослов'янських мов, уживається флексія *-ови*, а не *-ові* (пол. *-owi*, чеськ. *-ovi*), отже, як підсумовує дослідниця, причину збереження цього закінчення давальним однини слід вбачати перш за все в особливостях самої української мови [4, с. 216]. Час появи й територія говіркового поширення форм на *-ові, -еві* заперечують думку про те, що постали вони під впливом західнослов'янських мов [5, с. 104].

Місцевий відмінок характеризується флексією *-і* (граф. *-б, зрідка -и*): *въ вечерб* (с. 50), *въ лбсб* (с. 62 – двічі, 89), *въ лузб* (с. 83), *въ мбстб* (с. 84), *въ мцб* (с. 88 – тричі, 89), *въ вброцб* (с. 40, 47), *въ олби* (с. 49), *въ огнб* (с. 35), *въ оцтб* (с. 47, 86), *въ хвостб* (с. 36), *въ часб* (с. 88), *на городб* (с. 78, 79), *на дотб* (с. 83), *на древб* (с. 88), *на дубб* (с. 75), *на концб* (с. 23, 70), *на локтб* (с. 96), *на морозб* (с. 94), *на носб* (с. 15), *на сподб* (с. 92), *на тимб боцб* (с. 78), *на хрептб* (с. 27), *о полуднб* (с. 50),

по версѣ (с. 33, 34, 37, 91), по заходѣ (с. 32, 50), по вброцѣ (с. 43), при коренѣ (с. 92). Як бачимо, наведені приклади відбивають закономірні чергування задньоязикових [г], [к], [х] зі свистячими [з'], [ц'], [с'].

У стародруковій засвідчена також флексія -у (граф. -у) у структурах з прийменниками “в”, рідше “на”, напр.: *въ гортку* (с. 35, 42), *въ краму* (с. 26, 53), *въ л'оху* (с. 89), *в' мѣшечку* (с. 29); *на карку* (с. 14), *на ставу* (с. 45). Саме такі форми є характерними для багатьох південно-західних говорів, а також північної частини середньонадніпрянських.

Родовий відмінок у пам'ятці характеризується, як і в сучасній українській мові, закінченнями -а, -я (граф. -**) та -у (граф. -у), -ю. На такий “двокий” характер флексій род. відмінка одн. іменників чол. роду в пам'ятках української мови різних періодів звернули увагу Л. В. Венєвцева [1, с. 102], І. М. Керницький [3, с. 91], А. О. Свашенко [10, с. 222]. Як відомо, наявність у родовому відмінку однини паралельних флексій -а (-я) та -у (-ю) є результатом взаємодії двох типів відмінювання іменників давніх основ -о, -jo та -й (-ь), причому “закріпленню закінчень -у (-ю) в іменниках чол. роду колишніх -о, -jo основ... сприяв перш за все момент семантичний” [1, с. 102]. У досліджуваній пам'ятці закінчення -а, -я приймають усі назви істот, а з назв предметів лише ті, що означають конкретні поняття; назви ж абстрактних, просторових, матеріальних та збірних понять приймають флексії -у, -ю [3, с. 91]. Так, у “Книжиці” закінчення -а, -я мають:

1) іменники-назви істот: *з' барана* (с. 26), *з' волка* (с. 88), *////// вужа* (с. 61), *од звѣра* (с. 24), *пса* (с. 72), *робачка* (с. 66), *самця* (с. 95), *з' слимака* (с. 58), *от токара* (с. 27), *человѣка* (с. 9, 84, 85), у т.ч. й колишніх -й (-ь) основ: *вола* (с. 53, 55, 57 – двічі). В окремих південноподільських говірках спостерігається послідовне вживання форм із закінченням -а замість -у [9, с. 78].

2) іменники-назви індивідуальних понять, конкретних речей, мір часу, напр.: *дручка* (с. 22, 94), *з' жулудя* (с. 94), *каменя* (с. 93), *капелюша* (с. 32), *до конца* (с. 14, 36), *з' конца* (с. 90), *до локтя* (с. 86), *мѣсяця* (с. 48), *з'под молота* (с. 46), *з' носа* (с. 26), *пняка* (с. 90, 91), *рога* (с. 34, 37), *хвоста* (с. 12, 19 – двічі, 54), *до хлѣва* (с. 64). Послідовно виступає форма *року* (с. 64, 75, 91), *року* (с. 108) із сучасним закінченням -у.

Флексії -у, -ю в “Книжиці” мають:

1) іменники-назви речовини, матеріалу: *жузлю* (с. 62), *калу* (с. 33), *изъ клею* (с. 53, 66), *з'*

краму (с. 48), *крохмалю* (с. 81), *ладану* (с. 30, 37, 52), *з' ліону* (с. 94), *лою* (с. 33, 80, 81), *из лопуху* (с. 41), *безъ лягру* (с. 64, 81, 97), *майрану* (с. 80, 81), *меду* (с. 28, 30, 37, 38, 43, 58, 66), *олѣю* (с. 33), *оцту* (с. 18, 22, 33, 35, 45, 66), *з' очерету* (с. 67), *перцу* (с. 97), *перцю* (с. 46), *пѣску* (с. 48), *полину* (с. 87), *zila роупи* (с. 87), *попелу* (с. 79, 80), *из попѣлу* (с. 42), *пороху* (с. 28, 79), *порошку* (с. 72), *соку* (с. 45), *іачменю* (с. 49, 50). Іменники *овес*, та *хліб*, проте, мають закінчення -а, як і в сучасній українській мові: *овса* (с. 19), *хлѣба* (с. 85).

2) іменники-назви точно не окреслених просторових понять, напр.: *лѣску* (с. 17), *з' краю* (с. 89), *от долу* (с. 91);

3) збірні назви: *оброку* (с. 43, 47, 67), *товару* (с. 48);

4) іменники-назви процесів, станів, ознак: *жару* (с. 52), *з бѣгу* (с. 30), *з болю* (с. 44), *з' дому* (с. 10), *до поту* (с. 20, 23), *з' снѣгу* (с. 10).

Семантика флексій родового відмінка, очевидно, ще не усталилася, про що може свідчити наявність у одного й того ж іменника паралельних флексій, напр.: *от огн***** (с. 96) і *от огню* (с. 96). Подібне “хитання” у вживанні цих двох флексій спостерігається й у сучасних говірках української мови, причому в східностепових говірках в іменниках, що позначають географічні назви, спостерігається зростання навантаженості флексії -а, очевидно, з часом співвідношення флексій -а, -у в цій групі зміниться на користь -а [7, с. 139].

Висновки і пропозиції. Проведені спостереження дозволяють зробити такі висновки. Досліджувана пам'ятка досить повно засвідчує ті відмінкові форми іменників, які властиві сучасній українській літературній мові, зокрема, поширення закінчень -ові, -еві (граф. -овѣ, -евѣ) у давальн. відмінку одн. іменників чол. роду: *коневѣ* (с. 11 та ін., усього 14 разів), *воловѣ* (с. 53, 55, 57, 61).

Серед діалектних рис, притаманних говорам південно-західної діалектної групи, у “Книжиці” виявлено такі:

1) Уживання в чоловічому роді іменників, які в літературній мові вживаються в жіночому роді: *олѣй* (с. 40), *жузель той* (с. 61) *вари ирь макухомъ* (с. 94).

2) Уживання закінчення -ови, -еви (поряд із -овѣ, -евѣ) в давальн. відмінку одн. іменників чол. роду: *псови* (с. 72), *товарови* (с. 61), *волови* (с. 56, 62), *человѣкови* (с. 84), *chlibowu* (с. 110).

Отже, невелика кількість давніх форм у “Книжиці” для господарства” на фоні переважної

більшості відмінкових форм, характерних для сучасної української літературної мови й південно-західного діалекту, зокрема волинських і подільських говорів, свідчить про те, що наприкінці XVIII ст. система словозміни іменника вже мала цілком сучасний характер.

Список літератури:

1. Венєвцева Л.В. Молдавські грамоти XIV – XV ст. як джерело вивчення історії української мови (Фонетика. Морфологія): дис... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 1966. 434 с.
2. Дем'янчук В. Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в. Київ, 1928. 39 с.
3. Керницький І.М. Система словозміни в українській мові на матеріалах пам'яток XVI ст. Київ: Наук. думка, 1967. 288 с.
4. Коломієць Л.І. З історії флексії давального відмінка однини іменників чоловічого роду на –ові / Питання історичного розвитку української мови. Харків, 1962. С. 210–216.
5. Матвіяс І.Г. Іменник в українській мові. – К.: Рад. школа, 1973. – 184с.
6. Ніка О.І. XVII століття в дискурсі українського лінгвістичного джерелознавства / Science and Education a New Dimension. Philology, IV(18), Issue: 80, 2016. URL: https://seanewdim.com/uploads/3/4/5/1/34511564/o.i._nika_xvii_century_in_the_discourse_of_ukrainian_linguistic_source_study.pdf
7. Омельченко З.Л. Родовий відмінок іменників у східностепових говорах. *Українське мовознавство*. 1983. №11. С. 135–144.
8. Пам'ятки мови, ч.І: Два почаївські стародруки: “Книжиця для господарства” (1788) та “Полїтика свѣцкая” (1790). Мюнхен: Вид-во Українського вільного ун-ту, 1985. 171 с.
9. Перетятко М.М. Морфологічні риси говірок Дубенського району, Ровенської області. *Діалектологічний бюлетень*. 1960. Вип.7. С. 76–86.
10. Сващенко А.О. Мова “Кролевецької ратушної книги” другої половини XVII – першої половини XVIII ст. (Фонетика. Морфологія): дис...канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 1968. 435 с.
11. Філіппова Г.І. Із спостережень над морфологією імен говірок Прилуччини, Чернігівської області. *Наукові записки Харків. держ. пед. ін-ту*. 1960. Т.35. С. 143–164.

Lytvynenko O. O. PARALLEL GRAMMAR FORMS OF DATIVE AND PREPOSITIONAL CASES, AS WELL AS THE FORMS OF GENITIVE CASE OF SINGULAR OF MASCULINE NOUNS (BY THE INCUNABULUM OF THE 18-TH CENTURY)

In the article, the peculiarities of the system of the nouns' pronunciation in the Ukrainian language of the late eighteenth century are analyzed on the material of the Pochaiv incunabulum “Knyzhitsia dla Hospodarstva (Book for Household)”. The printed incunabula of the history of the Ukrainian language are valuable material for studying both the phonetic and spelling, as well as morphology features of Ukrainian language, which allows us to study the process of modern grammatical norms formation in their dynamics. Particular attention is paid to the correlation of common linguistic norms and dialect phenomena, the degree of normalization of the morphological system of the studied period is determined. A careful study is due to the peculiarities of the use of parallel grammatical forms of masculine nouns in the dative and local singular. Thus, it has been found out that the present-day flexural dyadic variants, only typical for the Ukrainian standard language, only used for masculine nouns, could be used in nouns of the neuter gender. In the prepositional case, as it is in the modern Ukrainian standard language, the usual flexion is used (-i) along with the characteristic for the modern norm of flexion (-y). It is valuable to be able to compare the spellings in the Cyrillic part of the monument with their correspondences written in Polish Latin, which allows to find out the peculiarities of pronunciation of individual sounds in flexions, as well as to compare these spellings with modern spelling and grammatical norms. Forms of the local case are used both with completely modern prepositions (y/ѣ, на, нпу), and with the older preposition (о). The study clearly demonstrates that the morphological features of the incunabulum attest to a high level of compliance with the standards of modern Ukrainian literary language, and the presence of living elements is due to the household purpose of the monument. Some dialectal features indicate the connection between the text and the Volyn-Podillia dialect, as well as the influence of the Polish language.

Key words: dialect, dative case, historical morphology, literary language, local case, old printed language.